

עת הקץ

לרבי משה אתורת'מאן זיע"א
מנאזני חכמי מרוקו ומייסד 'סליל המערביים' ביהושלים

ביאור חישוב זמני הקץ והשמיטה
ומסתעף באריכות לסוגיות הלכתיות בדיני שמיטה

נדפס לראשונה מכתב יד



צוות הרבנים העורכים:
הרב יחיאל רוח - עורך ראשי

עורכי משנה:
הרב ישראל אנקווה
הרב משה לנדאו
הרב מנחם ודורי

הספר יז"ל בסיוע משור המדע
מינהל התרבות



כל הזכויות שמורות

המכון למצוות התלויות בארץ
ת.ד. 176 אלעד. מיקוד: 4081003
טלפון: 03-9030580 פקס: 03-9030891
דוא"ל: m.torani@macon.co.il

תוכן עניינים

דבר המכון

מאת ראש המכון הגאון רבי שניאור זלמן רווח שליט"א.....5

דבר העורך

דברי פתיחה על אופן עריכת הספר.....7

מבוא

דברי סקירה ומבוא על המחבר ותקופתו

תולדות חייו של רבינו המחבר רבי משה אתרוג'מאן זיע"א.....13

רקע על הקהילה המערבית בארץ ישראל ובירושלים.....18

הקמת כולל המערבים בירושלים והתקופה שקדמה לכך.....26

סקירה על חיבוריו:

סקירה כללית על חיבוריו הנוספים של רבינו.....29

ספר 'פי משה'.....29

הקדמה לחלק ג' 'פי החרות'.....33

ספר 'דת משה' והקדמתו.....35

'באר עשק'.....37

מפתח מפורט

מפתח מפורט לספר 'עת הקץ'.....38

ספר 'עת הקץ'

פרק א

ענייני קץ הגאולה.....א

פרק ב

בירור שנת חורבן הבית וקביעת שנת השמיטה.....כב

פרק ג

שיטת הגאונים כמנין השמיטות והיובלות.....גב

פרק ד

שיטת הרמב"ם והראב"ד בשמיטה בזה"ז.....סא

פרק ה

האם לרבי קדושה שניה קדשה לעתיד לבא.....ע

פרק ו

האם צריך בית דין חשוב בפרוזבול.....פד

פרק ז

קדושת ארץ ישראל בזה"ז לגבי שמיטה ותרומה.....צו

פרק ח

קדושת עבר הירדן ודיני עמון ומואב.....קנב

פרק ט

קדושה שניה לענין שביעית.....קעב

פרק י

קדושת שביעית בפירות נכרים.....קצז

פרק יא

ביעור פירות שביעית.....ריט

פרק יב

ביאור גזירת בעלי כיסין.....רלח

פרק יג

זמן חורבן בית שני ונפק"מ לחשבון שנת השמיטה.....רפא

נספחים

נספח א קונטרס 'משפט לאלקי יעקב'.....שיג

נספח ב 'חשובי הקץ'.....שמז

מבוא

דברי סקירה ומבוא על המחבר ותקופתו

- א. תולדות חייו של רבינו המחבר רבי משה אתורג'מאן זיע"א
- ב. רקע על הקהילה המערבית בארץ ישראל ובירושלים
- ג. רקע להקמת 'כולל המערבים' בירושלים
- ד. סקירה והקדמות של חיבוריו הגוספים של רבינו

פרק א

תולדות חייו של רבינו המחבר רבי משה אתורג'מאן זיע"א

אודות תולדות חייו של רבינו הגה"ק רבי משה אתורג'מאן קודם הגיעו לארץ הקודש, אין בידינו פרטים רבים, רבינו גדל בעיר ואם בישראל העיר הגדולה 'פאס' שבמרוקו, שם ישב על התורה והעבודה ונמנה בין החכמים והחסידים שבעיר, אשר הכירו את רום מעלתו וקדושתו וכינו אותו 'צדיק מלאך האלהים החכם השלם והכולל'.

לאחר מכן נסע רבינו לעיר תאפילאלת שבמארוקו והתיישב שם בין גאוני וצדיקי העיר ובראשם מרן רבי יעקב אבוחצירא זיע"א ונשא רבי משה לאשה את אחותו של מרן רבי יעקב זיע"א.

לערך בשנת תקס"ט נולד בן לרבי משה וקרא את שמו יעקב.

לימים חיתן רבי יעקב אבוחצירא זיע"א את בתו הרבנית פריחא המכונה 'לאלא ביחא' לרבי יעקב אתורג'מאן בנו של הגאון רבי משה. נוסף על כך שרבי יעקב אתורג'מאן היה חתנו וכן

ב. ראה פאס וחכמיה עמ' 348 בתוך מכתב והמלצה שכתב רבי שלמה אליהו אבן צור בשנת תר"ח עבור השד"ר רבי מיסון פרידא. על מוצא המשפחה מהעיר פאס מצינו עדויות נוספות וכן נזכר במפקד מונטיפיורי לשנת תר"ט ותרט"ו. כנראה, זו גם הסיבה שכשיצא רבי יעקב אתורג'מאן להיות שד"ר למערב פעל רבות באיזור העיר פאס, שמלבד היותו עיר גדולה לישראל הכירו שם את משפחת בית אביו רבי משה אתורג'מאן ועל כן רבני העיר ציידו אותו במכתב תמיכה.

ג. אין לנו עדות על זמן לידתו של רבינו. בספר עם ר"ם (עמ' 84) ישנה הסכמה מתאריך כ"ט ניסן התקס"א אשר רבינו נמצא בין הרבנים החותמים עליו, מכתב שעוסק בעניני עסקנות הכלל והקשר עם השלטון בעיר 'פאס'.

ד. ראה קהילת צפרו עמ' 376.

ה. על פי מפקד מונטיפיורי של שנת תר"ט, שם כתוב שהיה אז בן ארבעים, נראה שהשנים נכתבו שם בהשערה.

ו. ראה בהערה 22 על שם אשתו של רבי יעקב.

ז. על פי החשבון הנז' במקור שבהערה הקודמת יוצא שהיה מבוגר ממנה בשנים הרבות, דבר אשר היה מצוי בשנים

אחותו של מרן רבי יעקב, זכה גם ככל הנראה להיות תלמיד חבר שלו.

בשנת תקפ"ד עלה רבי משה לארץ הקודש¹⁰ עם בנו רבי יעקב וחתנו רבי מכלוף שרביט¹¹.

רבינו התיישב בעיר טבריה, בשהותו בה חי חיי צער ועוני, וכמה ימים עברו עליו ללא לחם. הספרדים בעיר טבריה ריחקו אותו מפני שהיה אישיות מיוחדת בעל רעיונות ומחשבות תקיף ועומד על דעתו, מפני כך התקרב רבינו יותר אל עדת האשכנזים והיה ישן בבית המדרש שלהם, דבר שקומם עליו עוד יותר את עדת הספרדים שם¹².

ביום ראשון כ"ד בטבת שנת תקצ"ז בעלות המנחה בשעה חמש לערך בזמן בו התאספו הנברים לתפילת מנחה בבתי הכנסיות התרחשה רעידת אדמה חזקה שפגעה באזור הגליל בארץ ישראל וכלבנו, והותירה אלפי הרוגים והחריבה את העיר צפת וסביבותיה, וכן פגעה קשות בעיר טבריה. כמו כן נפגעו בצורה קלה יותר הערים שכם, עכו, נצרת, צור וצידון.

מסופר על רבי משה שקודם הרעש שהיה בשנת התקצ"ז הודיע שיהיה רעש בטבריה¹³.

רעידת האדמה פגעה קשות בקהילה היהודית בעיר צפת, ובעקבותיה עזבו יהודים רבים את צפת. בין ההרוגים היו ר' אליעזר מסלונים, ר' יוסף מטשורטקוב, ר' דויד מוויסקה דליטא, מחסידי צפת בעת ההיא, המקובל ר' נסים זרחיה אזולאי (נכדו של חיים יוסף דוד אזולאי) ועמו נקברו תחת עיי המפולת אוצר הספרים וכתבי היד שהיו ברשותו, רבי אברהם אנהורי ורבי חיים יוסף צרפתי. סך ההרוגים בעיר צפת היה 'שני אלפים נפשות ויותר'. בטבריה נהרגו כשש מאות נפשות ועוד עשרות בערים השונים כמו בשכם ועוד. גם רבים נפצעו כמו רבי חיים נסים אבולעפיה שניצול אך נשברה רגלו¹⁴.

לא ידוע אם רבינו היה נוכח בגליל בצפת או בטבריה בזמן הרעש, אולי כיון שנגלה לו מבעוד מועד על כך שיהיה שם רעש הדייר את רגליו משם באותו הזמן. מטבע הדברים יש להניח שכמה מידידיו ומיודעיו של רבינו נספו ברעש, בהם כנזכר רבה של צפת רבי נסים זרחיה אזולאי, שמזכיר בספרו 'שולחן הטהור' את רבי יעקב אתורג'מאן בנו של רבינו כאחד מגדולי רבני דורו.

רבינו מתייחס לרעש בסוף הקדמתו לחיבורו 'דת משה' וכמו שכתב: 'חברתי זה הספר בהיותי דר בעיר הקודש ביהודה היא העיר הגדולה ונקראה בשם ירושלם תוב"ב, ואחר זמן ועידן נכתב ונחתם בגליל העליון פה עיה"ק צפת תוב"ב, שנה שאחר הרעש הגדול והגורא, לא תקום פעמיים

החם. עובדה זאת אולי יכולה להעיד על גדלותו וראתו הרבה של רבי יעקב אתורג'מאן, שעמד עליה אח אמו מרן רבי יעקב אבוחצירא, ומשום הכי בוד לקחתו לחתן ביתו על אף הפרש הגילאים. [כנזכר, קרוב לומר שרבי יעקב אתורג'מאן ומרן רבי יעקב אבוחצירא היו תברים בתורה ועבודת השם, כיון שהפרש הגילאים ביניהם לא היה רב שהרי מרן רבי יעקב נולד בשנת תקס"ו, וכן מצד היותם בני משפחה].

טו. מפקד מונטיפיורי של שנת התרט"ו.

טז. טוב רואי (להגרי"ח ילזו) עמ' ריז, ומפקד מונטיפיורי של שנת תרט"ו.

יז. הראשונים לציון [אלמליח אברהם] עמ' 220 הערה 46.

יח. טוב רואי, שם.

יט. ראה במכתבו של רבי ישראל משקלוב המודפס בתחילת ספרו פאת השולחן.

כ. יהודי המזרח בא"י חלק ב' עמ' 68.

צרה, היא שנת ת"ק ושמגה ותשעים ליצירה, בחדש סיון המוכתר בכתר תורה^כ.

מדבריו אלו גם נראה שהיה מתגורר קודם בירושלים לאחר מכן עבר לגליל [לצפת ולטבריה] קודם שחזר שוב להתגורר בירושלים עיה"ק.

בשנת תקצ"ט עקר דירתו לירושלים^{כא}. כשהגיע רבינו לעיר הקודש ראה את גודל העניות הגדולה ששררה אצל בני עדת המערביים, והיות שאז הייתה לעדת הספרדים כוללות אחת בלבד שאף שהיו שולחים שדרי"ם לערי מרוקו, אעפ"כ לא זכו בני עדת המערביים בארה"ק לעזרה וסיוע כראוי. דבר זה גרם לרבני העדה ובראשם רבי משה להקים כוללות מיוחדת עבור עדת המערביים והם שלחו שד"ר באופן עצמאי לערי המערב ואף רבי משה נסע הוא בעצמו כשד"ר. דבר זה גרם למחלוקת גדולה מצד עדת הספרדים וחכמיהם וכתבו עליו אח"כ הרבנים דברים חמורים ומבהילים את הרעיון בקונטרס בשם 'עדות לישראל' ושלחו את הקונטרס לחו"ל אל ארצות המערב כדי להפריע במלאכת השדרות עבור כוללות המערביים.

בתקופה שלאחר מכן סבלו רבי משה ובנו רבי יעקב מרורות מצד פקידי כוללות הספרדים ומנהיגיהם חבשו אותם בבית האסורים ורצו לסכב את מותם. הם ברחו אל בית רפואה של גויים ומתנגדיהם העלילו עליהם שהם משתפים פעולה עם המסיון^{כב}. בנוסף, רצו לגרשם מארץ הקודש ע"י הקונסול הצרפתי, פעולה שלא צלחה. דברי ריבונותיהם והמרורות שעבר רבינו נכתבו בקונטרס 'משפט לאלקי יעקב'. מובא במלואו בנספח בסוף הספר.

בסוף עבדו רבנן שלמא והוציאו כרוז מודפס המודיע לכל העולם ש'שלום ירושלים' וכל הצדדים מבטלים מה שדברו מה שכתבו ומה שהדפיסו הן בארץ והן בחו"ל והטיחו דברים נגד הצד השני^{כג}.

באחרית ימיו התיישב, כאמור, בעיה"ק ירושלים ת"ו, וישב על התורה ועל העבודה והשקיע את עצמו בכתיבת חיבוריו הנפלאים. רבינו היה מסתובב בכל בתי המדרשות שבירושלים על מנת למצוא כתבים וספרים שהיו עשויים להועיל לו בכתיבת חיבוריו, כמו שכותב בהקדמתו לחיבורו 'פי החרות' [ראה לקמן].

זמן הסתלקותו ומקום קבורתו של רבי משה אינו מפורש^{כד}, אך מפנקס הנעדרים של הכוללות בירושלים נזכר רבי משה אתורג'מאן שנלב"ע בכ"ט חשוון תר"ט^{כה}, ויש להניח שמדובר ברבינו כיון שלא היה אז עוד בירושלים עוד אחד כשמו^{כז}, מכך גם יש לשער שנטמן בעיה"ק ירושלים ת"ו.

כא. לשון ההקדמה ראה לקמן.

כב. טוב רואי עמ' ריט.

כג. כפי שזכר להלן בקונטרס 'משפט לאלקי יעקב' יוצא שכל הסיפור על ההתחברות עם המסיון לא היה ולא נברא, אלא מפני שרבינו רצה לארגן את בני עדתו ולייסד כולל מיוחד עצמאי ונפרד מכולל הספרדים, השתמשו מתנגדיו בעלילה שהוא התחבר אל המסיון, משום שבימים ההם הייתה רשת המסיון פרושה על ירושלים, וקל יותר היה לבדות את העלילה הזאת מאשר להחרים איש יהודי תלמיד חכם ונשוא פנים, שאז יש חשש גדול שאיום החרם לא יפעל. (ראה הראשונים לציון המ"ב בעקרה 48).

כד. הראשונים לציון עמ' 200 הערה 46 וש"נ.

כה. כ"כ בספר טוב רואי עמ' ריט.

כז. 'יהודי המזרח בא"י שם הערה 2.

כח. לפי רשימות מפקד מונטיפיורי.

בנו של רבינו רבי יעקב אתורג'מאן התפרסם בצדקותו ובגאונותו הגדולה, היה איש חסיד וקדוש ועוסק בתורה תדירא ולא פסיק גירסא מפומיה. נולד בעיר תאפילאלת ועלה עם אביו לעיר טבריה¹ ולאח"מ קבע גם הוא כאביו את משכנו בעיה"ק ירושלים ת"ו. במפקד מונטיפיורי לשנת תר"ט נזכר כי אינגו בארץ, במפקד של שנת ה'תרט"ו אשר בו הוא מכונה 'הרב מוריטו' ושעיסוקו 'תלמיד חכם', כתוב: 'כעת בחור'ל בשליחות ק"ק המערבים למערב הפנימי, והוא בנו של הרב המופלג ר' משה תורג'מאן זלה"ה, והניח אשתו ובניו ברעב והם מרוב צערם נכנסו באשפיטאל של האינגליז. משרתים אותם בעבודת החולים והם כמעט בסכנה נפשם לימשך אחריהם תחת כת אפיקורסות, ולא מצאה מי יחזיק בידם לפרנס אותם ולהוציאם מתחת הכת הזה².

בהערות שם נכתב: שם אשתו רחל. שמות בניו, חיים תורג'מאן, גילו 14. הבן השני יוסף תורג'מאן, גילו 7. נמצא לפ"ו שרבי יעקב ילד את בנו חיים בשנת תר"א ואת בנו יוסף בשנת תר"ח. במפקד שנערך בשנת תר"ט מופיע שמו של בן נוסף בשם שלום³.

רבי יעקב נסע כפי הנראה כמה פעמים כשד"ר לערי המערב עוד קודם התייסדות כוללות המערביים באופן רשמי, כמוכח מהעדויות, מפני קושי המחייה בארץ ישראל אשר הביא את עדת המערביים ואת אביו רבינו רבי משה אתורג'מאן זיע"א לשלוח את רבי יעקב לשד"ר באיזה אופן שיהיה, אע"פ שגם עדת הספרדים היו שולחים באותו הזמן שד"ר לערי המערב מטעם הכוללות שלהם.

מצב זה גרם לפעמים לכלכול וחוסר הבנה מצד יהודי המערב כפי שאנו מוצאים עדויות כתובות מאותה תקופה מאת הרבנים והחכמים במרוקו ובעיקר בצפונה⁴.

לת. טוב רואי עמ' רב.

למ. כמו שיזבא בהמשך באריכות את סיפור המעשה, ששם בבית הרפואה האנגלי היו נותנים ליהודי העיר סעד ומחונת בשכר עבודתם בבית הרפואה.

ל. בספר גאוני משפחת אבוחצירא עמ' 486 490 כתב ע"פ שמועה בע"פ, ששמה של אשת רבי יעקב אתורג'מאן בתו של מרן רבי יעקב אבוחצירא היה פריחא המכונה 'אלאל ביחא' ולא היה לו ממנה זרע, ולאחר פטירת רבי יעקב אתורג'מאן חזרה לארץ מולדתה מרוקו ונישאה שנית לרבי סילמאן אבוחצירא שהיה ככל הנראה אחיו מאב של מרן רבי יעקב, וגם מסנו לא נפקדה. אך מספקד מונטיפיורי הנזכר עולה שהיה לרבי יעקב אשה בשם רחל ואף בנים. ואולי הרבנית מרת פריחא נתגרשה [אולי כיון שהיתה עקרה, וגם לא יכל לישא אשה נוספת מבלי שיגרשנה מפני המצב הכלכלי שהיה שורר או וכלשון ההלכה 'דלא יכיל לסיקם בסיפוקיהו'], ולאח"מ נשא לאשה את הרבנית רחל וממנה נולדו לו הבנים הנזכרים. או שמא יש לומר ששמועה שהביא שם, כפי שכתב שזה ע"פ השמועה, אינה מדויקת (הן על שמה והן על כך שלא היה לה זרע).

לא. יש לציין כי רבי יעקב אתורג'מאן דידן אינו רבי יעקב יוסף תורג'מאן שהיה מעסקי ורבני הישוב היהודי בחברון, אשר נזכר בעניין המחלוקת שהיתה בנוגע לקופות של הכוללות בעיר חברון [ראה ארזי הלנגון עמ' 444; תולדות חכמי ירושלים עמ' 302; זכרון לחובבים הראשונים חוברת י"ג עמ' 100; 'ירושלים' ב עמ' קעא הערה 100]. ויש אשר בטעות ערבבו בין האישים [בספר גאוני משפחת אבוחצירא עמ' 262 ואילך, שם גם תלה את עזיבת הגה"ק רבי יצחק בן וואלד זיע"א במחלוקת רבי יעקב אתורג'מאן דידן, ולא היא, וכמו שמופיע בחלופת המכתבים בין רבני חברון לדביש יצחק בן וואלד (נעתק שם בעמ' 260) שיחיד עם רבי יעקב אתורג'מאן עמד הפקיד ר' יוסף שלום שהוא היה מעורב בסוגית הכוללות בחברון, כנזכר במקורות הנ"ל]. רבי יעקב יוסף תורג'מאן נולד בסביבות שנת תק"פ והארץ ימים אחרי רבי יעקב דידן. ניתן גם להוכיח זאת מכך שבמפקד מונטיפיורי של שנת תרט"ו מופיע רבי יעקב אתורג'מאן דידן במפקד בירושלים תחת הכינוי 'מערביים' וכן נזכר שהוא כעת שד"ר בחור'ל ואינו נזכר, ואילו רבי יעקב יוסף תורג'מאן במפקד בחברון תחת הכינוי 'ספרדים', ושם מופיעים גם שמות נשותיהם ושמות ילדיהם כולם שונים זה מזה.

לב. העדויות דלקמן, ראה בספר קהילת צפרו עמ' עד. ובספר שלוחי א"י עמ' 746.